

М. П. Кучера

На Україні та за її межами збереглися довгі земляні вали — залишки давніх укріплених ліній, що захищали певні території. На відміну від укріплень звичайного типу, ці оборонні споруди мали обмежене поширення. Будівництво цих укріплень вимагало значних матеріальних витрат і проводилось у періоди зростання зовнішньої небезпеки, коли доводилось застосовувати неординарні засоби захисту. Довгі вали відомі під назвою Змійових та Траянових. Обидві назви умовні. Перша з них закріпилась за довгими валами Середнього Подніпров'я, а друга — за валами Подністров'я та Подунав'я.

З приводу походження довгих валів висловлено різні припущення. Розбіжність у судженнях зумовлена обмеженістю джерельної бази, відсутністю наукової інформації про характер цих пам'яток, а головне — тривалою недооцінкою археологічного методу досліджень.

Розкопками Інституту археології України в 70-80-х роках встановлено, що Змійові вали збудовані Давньоруською державою для захисту Середнього Подніпров'я й столиці Русі — Києва від степових кочівників — печенігів. Земляний насип валів скріплювався дерев'яними зрубною та перекладною конструкціями. Загальна довжина Змійових валів становила I тис. км. Ці вали на сьогодні найкраще вивчені, матеріали про них опубліковані.

У 1988-1990 рр. Інститутом археології України проведено розвідувальні розкопки валів Траяна в Середньому Подністров'ї. Тут у чотирьох місцях досліджено досить оригінальний тип валів: на правому березі нижньої течії р. Збруч в Тернопільській обл., в межиріччі Збруча-Смотрича в Хмельницькій обл., на межі України, Молдови й Румунії на правобережжі р. Прут та на межі України й Молдови в межиріччі Дністра-Прута у Чернівецькій області (рис. 1).

На правому березі Збруча в Борщівському районі Тернопільської обл. знаходиться шість валів, відомості про які маємо ще з другої половини XIX ст. Частково вони розорюються чи пошкоджені сучасною забудовою, але на ділянках лісу збереженість їх задовільна.

Перший вал (в порядку з півночі на південь) орієнтований перпендикулярно до Збруча біля с. Гермаківка. З півночі вздовж нього збереглися залишки рову. Довжина валу 4.3 км, максимальна висота 5 м, ширина 23 м. Другий і

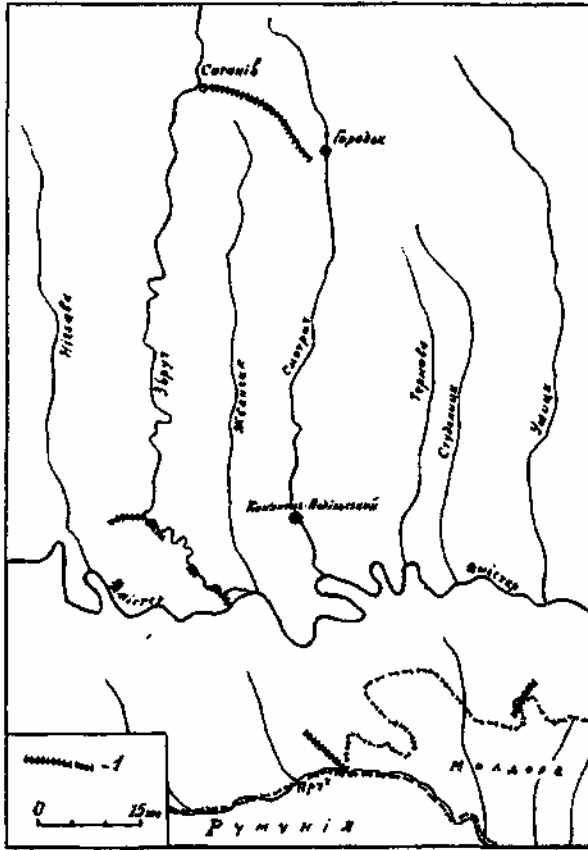

Рис. 1. Вали Середнього Подністров'я. I — вали.

ширина 16-17 м. Рів із східного боку зберігся на глибину 1.6-1.8 м, ширина — 11 м.

Перераховані вали у поєднанні з стрімким кам'янистим берегом ріки утворювали одну оборонну лінію. Найпотужніший вал біля с. Гермаківка перекривав доступ у межиріччя Збруча-Дністра з півночі. Вали біля сіл Залісся, Завалля й Боришківці перетинали долини в корінному березі, боронячи доступ на правобережжя Збруча зі сходу. Вал біля с. Вигода перетинав межиріччя Збруча-Дністра і також боронив його зі сходу. В цілому територія між Збручем і Дністром, яку захищають вали й обривисті герега річкової долини, видовжена з північного заходу на південний схід на 21 км.

Розрізами чотирьох валів (біля сіл Гермаківка, Залісся, Завалля й Вигода) з'ясовано їх будову. Спочатку вздовж траси валу викопували траншею, в яку ставили вертикально в ряд дубові стовпи й закріплювали їх ґрунтом. Потім з обох боків впритул до стіни з частого споруджували центральну частину

третій вали розташовані вздовж ріки на північ і на південь від с. Залісся. Другий вал довжиною 975 м руйнується, а третій, довжиною 825 м, знаходиться в лісі й зберігся на висоту 3.5-4 м при ширині 20-25 м. З східного боку обох валів (від ріки) збереглися западини на місці рову. Четвертий вал довжиною 1450 м проходить вздовж Збруча між селами Кудринці й Завалля. Вал перетинає западину в корінному березі ріки, з його східного боку зберігся рів. Висота валу 3-4 м, ширина 23-25 м. П'ятий вал довжиною 600 м в с. Боришківці відмежовує від плато пониження в вигині ріки. Вал поруйнований забудовою і городами села. Шостий вал біля с. Вигода починається від обрива над долиною Збруча і тягнеться на південь в бік с. Білівці на Дністрі на довжину 1250 м. Вал знаходиться в лісі, висота його 3 м,

насипу з гумусованого ґрунту, знятого на поверхні за межами валу. Схилам насипу, що спирався на стіну, надавали значну стрімкість. У зовнішній і внутрішній бік утвореного таким чином ядра валу нарощували насип з горизонтальних шарів і прошарків різного за консистенцією ґрунту — глини, суглинку, чорнозему, які чергувались. Глибина траншеї під дослідженими валами від 1.7 м (с. Вигода) до 2.3 м (с. Завалля), товщина стовпів 20-25 см, відстань між ними — 10-20 см. Стовпи згнили, від них лишилися коричневі волокна та деревна порохня. Стовпи простежені в насипі валів на максимальну висоту до 4 м (с. Завалля), в самій верхній частині насипу вони не помітні.

Біля с. Завалля разом з валом розрізано й внутрішню половину рову. Він був заглиблений на 5.4 м нижче основи валу. Початкове вал займав по ширині в середньому 16 м, а рів приблизно 12 м.

Вал у межириччі Збруча-Смотрича обстежено від східної околиці смт. Сатанів до ботанічного заказника біля м. Городок Хмельницької обл. Вал був суцільним довжиною 22 км. На багатьох ділянках по ньому влаштовано лісо-смугу, або ж його зруйнували сучасними дорогами та забудовою. В середній частині і на південно-східному кінці (біля м. Городок) вал знаходиться в лісі й зберігся на висоту 2-2.5 м. при ширині 18 м. По північно-східному краю валу зберігся рів шириною 8-11 м, глибиною 1-1.5 м.

Розкопками валу в лісі біля м. Городок з'ясовано, що спорудження його починалося з викопування траншеї глибиною 1.6 м, шириною зверху 70, внизу 35 см. Потім у траншею ставили в ряд дубові стовпи і засипали їх ґрунтом. Зотлілі залишки стовпів збереглися в такому ж стані, як і в валах на р. Збруч. Діаметр стовпів 10-18 см, відстань між ними — 14-16 см. Залишки стовпів збереглися від самого низу на висоту 2.6 м, хоч їх сліди були помітні в насипі на висоту 2.9 м (близько 60 см від сучасної поверхні валу). З обох боків стіни-частотоку споруджували два валоподібні насипи з нетовстих шарів і прошарків темно-сірої, темно-жовтої і світло-жовтої глини. Потім в сідловині між згаданими насипами по лінії частотоку нарощувався третій насип, що утворював вершину валу. Цей насип спирався по краях на два попередні насипи, а посередині його стримувала від розповзання стіна з частотоку. Початкове вал займав по ширині внизу не менше 11 м.

На правобережжі Прута в Новоселицькому р-ні Чернівецької обл. вал починається на краю балки за 500 м на південний захід від с. Несвоя і проходить у південно-східному напрямку на довжину 8.5 км до долини Прута. Його північний кінець розораний, а далі — на південь по валу — прокладено дорогу. Зі сходу вдовж валу збереглися залишки рову. Ширина валу під дорогою 23-25 м, максимальна висота 3 м. Розрізом валу на полі біля північного кінця виявлено посередині під насипом повздовжню траншею, в якій збереглися залишки гнилого дубового вертикального стовпа з горизонтальними дубовими деревинами, які, очевидно, були закріплені в стовпі й утворювали стіну. Глибина траншеї 1.3 м, ширина зверху 1.2 м внизу 0.7 м.

* Розкопками закінчення валу біля м. Городок встановлено, що далі в південно-східному напрямку він не подовжувався

У межиріччі Дністра-Прута вал починається на краю глибокої долини за 2 км на південний захід від с. Грубне Сокирянського р-ну і тягнеться в південно-західному напрямку на довжину 5.5 км до східної околиці с. Росошани Кельменецького р-ну Чернівецької обл. В лісі в північній частині ширина валу 13-14 м, висота 1.5 м; рів з східного боку займає по ширині 7 м при глибині 0.5 м. Далі на південь вал щорічно розорюється. За свідченням місцевих жителів, раніше вал продовжувався далі — південніше с. Росошани.

В розрізі біля північного кінця майже посередині під насипом валу відкрито повздовжню траншею глибиною 0.9 м, шириною внизу 35 см, в якій закріплювалась дерев'яна стіна. На місці стіни, яка повністю згнила, зберігся вертикальний розрив у нашаруваннях насипу.

Перераховані вали об'єднуються в один конструктивний тип за наявністю дерев'яної опорної стіни, яка закріплювалась в глибокій траншеї. Насипи цих валів утворювались з трьох складових частин. На правому березі Збруча центральною частиною був насип, що спирався з обох боків на стіну. В інших валах спочатку споруджували два насипи — зсередини і зовні від стіни. Потім над ними впритул до стіни насипали центральну частину — вершину валу.

Певного взаємозв'язку між валами немає. Вони розташовані досить далеко один від одного і були автономні в оборонному відношенні. Проте вали по р. Збруч, в межиріччі Збруча-Смотрича і на правобережжі Прута біля с. Несвоя призначались для захисту від північного сходу, а вал біля с. Росошани — від південного сходу. Кожний з валів перекривав доступ на обмежену територію, але в цілому вони боронили Середнє Подністров'я, включаючи межиріччя Дністра-Прута, від небезпеки з півночі і сходу.

Дослідженнями валу в межиріччі Збруча-Смотрича біля м. Городок виявлено на його поверхні культурний шар давньоруського селища XII-XIII ст., основна частина якого знаходиться з внутрішнього боку перед валом. При цьому насип валу деформувався і розсунувся задовго до утворення культурного шару. Виникає думка про те, що розглянуті вали належать до племінного періоду. Технологія їх будівництва досить архаїчна. Той факт, що вали захищали невеликі території також свідчить на користь їх племінного, а не державного походження.

Розташування валів відповідає розмежуванню племен скіфської культури з племенами фракійського гальштату (голіградська група) наприкінці першої половини I тис. до н. е. Перші з них займали територію на північний схід, а другі — на південний захід від Середнього Подністров'я. У згаданих валах можна вбачати оборонні споруди племен культури фракійського гальштату для захисту від скіфів. В літературі вважається, що скіфська експансія на землі Західного Поділля відбулася на початку VI ст. до н. е.; про це свідчить поширення скіфської культури західніше нижньої течії Збруча та на Правобережжі Середнього Подністров'я, в тому числі поява в цих регіонах поховань скіфських воїнів-вершників.

Зовсім не дослідженим лишився вал, який за даними XIX ст. проходив від р. Рось на південь вздовж Гнилого Тікича (сучасна Черкаська обл.), західніше

Синюхи (сучасна Кіровоградська обл.) і закінчувався на р. Кодима (рис. 2). Довжина валу понад 200 км. Ще раніше про цей вал (за виключенням північного кінця) подає відомості І. Фундуклей⁵, з східного боку вздовж цього валу місцями знаходились округлі земляні укріплення⁶.

Багато довгих валів зафіксовано в Північно-Західному та Західному Причорномор'ї, зокрема між Дністром та Дунаєм на схід, південь і захід від Карпат (рис. 3). В літературі ці вали одержали назву Траянових. На території Молдови між Дністром і Прутом проходить так званий Верхній вал довжиною 120 км. Південніше між Чорним морем (озеро Сасик) і Прутом на території України й частково Молдови розташований Нижній вал довжиною 126 км⁷. Рови біля цих валів знаходяться з півночі. На території Румунії між Прутом і Сиретом відомі два вали: перший — в нижній частині межиріччя орієнтований з південного сходу на північний захід довжиною 85 км і другий — ближче до гирла цих річок (біля м. Галац), в плані дугоподібний довжиною 24 км. Рів

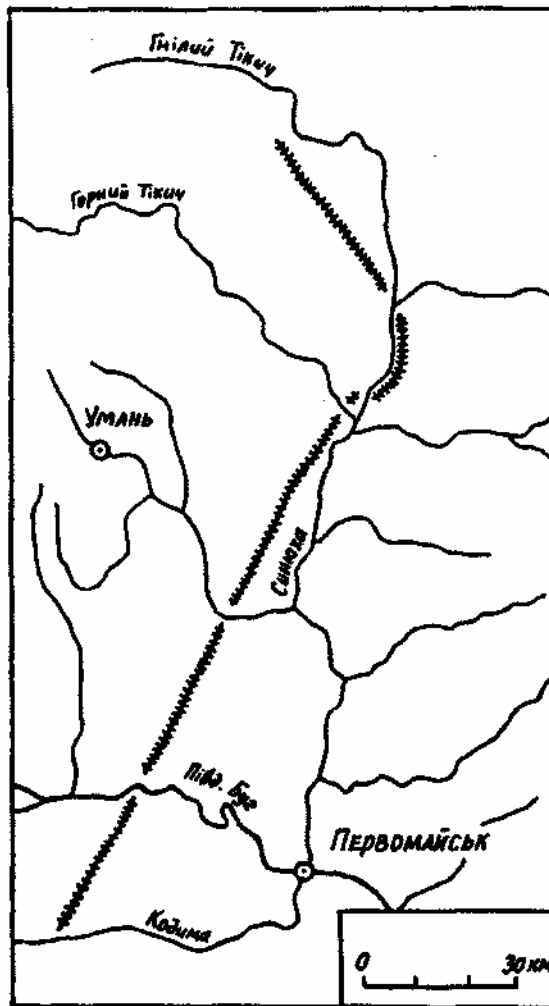

Рис. 2. Вал у басейні Південного Бугу.

біля першого валу знаходиться з південного заходу, а біля другого — зі сходу. Південніше, між Чорним морем і коліном Дунаю на території Румунії (Добруджа) розташовані три вали: два земляні — Малий і Великий і один Кам'яний. Відстань між валами не перевищує 4-7 км. Довжина Малевого валу 61 км⁹, Великий вал проходить північніше Малевого валу, а біля західного кінця перетинає останній. Довжина Великого валу 41 км (в західній частині на відріжку 13 км, де його продовження є стрімкий схил до долини ріки, вал відсутній)¹⁰. Кам'яний вал довжиною 59 км проходить північніше Великого валу, а в східній

частині він перетинає останній і знаходиться між Великим і Малим валами. Він побудований переважно з білого вапняку. З півночі знаходиться рів, а з півдня — залишки 24-х кам'яних фортець¹¹.

В Румунії на лівобережжі Дунаю західніше Бухареста розташовані два вали довжиною 300 і 120 км з ровами з північного боку (рис. 3). На території Болгарії північніше Софії знаходяться три вали на правому березі Дунаю, орієнтовані перпендикулярно до течії ріки, а два інші вали — на західному березі Чорного моря поблизу міст Варна та Бургас.

Залишки складної системи валів у вигляді півовалу, що прилягає зі сходу до Дунаю й охоплює нижню та середню течії Тиси, збереглися на території Угорщини, Румунії та Югославії (рис. 3). Вали розташовані в два і більше рядів. Причому, окремі вали потрійні, а окремі утворені з чотирьох паралельних насипів, розділених ровами¹².

На деяких валах в різний час було проведено розкопки та знайдено окремі речі.

У 1986-1988 р. Експедицією Інституту археології України досліджувався

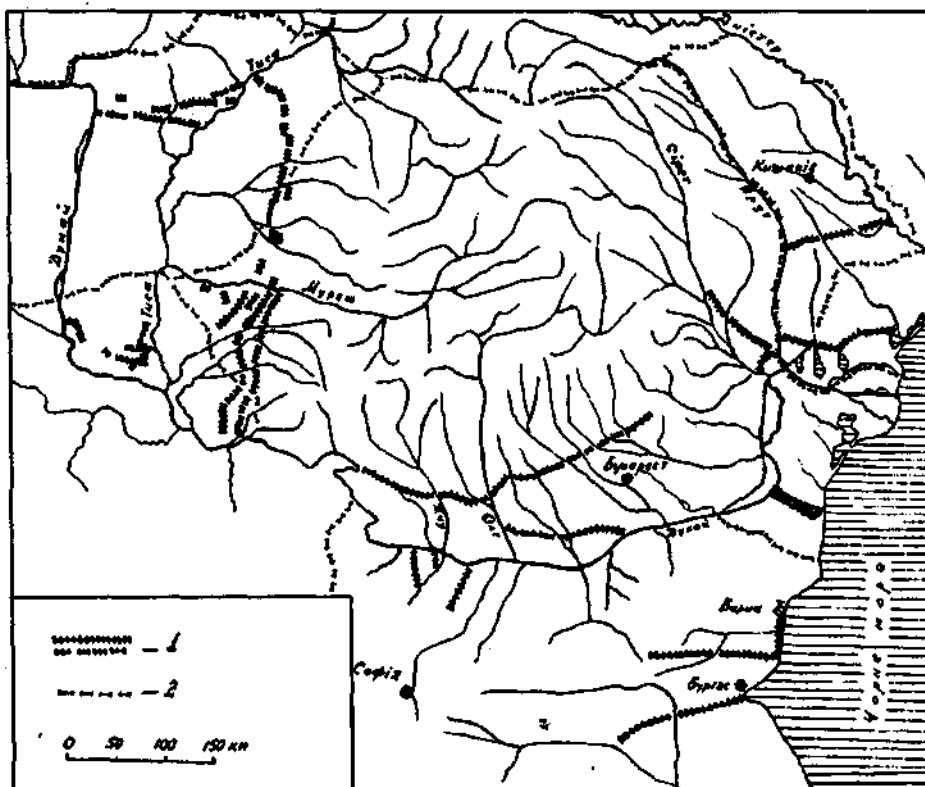

Рис. 3. Вали між Дністом і Дунаєм і на західному узбережжі Чорного моря
1 — вали; 2 — державні кордони.

Нижній вал між Прутом і Чорним морем в Одеській обл.¹³. Земляний насип валу висотою близько 3 м, шириною 10 м, скріплений з напільного боку — з півночі вертикальною стінкою з дернових цеглин. Глибина рову 3.25 м, ширина зверху близько 11 м, дна 3 м. Під південним краєм насипу розкопано п'ять напівземлянкових жител з керамікою кінця VI-початку VII ст. н. е. Дослідники вважають, що в напівземлянках проживали будівничі валу і на цій підставі датують вал часом не пізніше середини VII ст. н. е.¹⁴. Беручи до уваги гіпотетичність думки про належність відкритих жител до селища будівничих, правомірніше констатувати, що вал споруджено не раніше початку VII ст. н. е.

Розрізом Великого земляного валу в Добруджі встановлено, що крім нині існуючого північного рову, біля валу знаходився ще рів з південного боку, який повністю заплив. Автор розкопок Е. Комша додержується думки, що рови належать до різного часу¹⁵. Але як цілком слушно вважає Р. Рашев, південний рів було викопано одночасно з північним для одержання додаткової землі на насип валу¹⁶. Останній споруджено з жовтої глини, яка з напільного північного боку обмежена вертикальним нашаруванням чорноземного ґрунту, що походить, очевидно, з дерна¹⁷. Під час розкопок в насипі валу знайдено уламки гончарної кераміки IX-X ст.¹⁸. Кераміку цього ж часу було зустрінuto у валі й іншими археологами¹⁹.

У Малому земляному валі знайдено римську кераміку II-IV ст. н. е., в одному місці вал перекрив гробницю античного некрополя IV ст. н. е.²⁰.

У Кам'яному валі знайдено архітектурні деталі, які були використані як будівельний матеріал, в тому числі ранньовізантійську капітель V-VI ст. Майже в усіх фортецях вздовж валу знайдено кераміку IX-X ст.²¹.

У Причорноморському валі біля м. Варни для скріплення піщаного насипу використовувалися будівельні залишки із античних кам'яних споруд, серед них знайдено уламки мармурових колон, бази, капітелі, вівтарні перегородки, частини статуй і т. п.²².

Два вали на Лівобережжі Дунаю на території Румунії перетинають римський лімес II-III ст. н. е. на р. Олт. Щодо південного валу на території Болгарії (між Чорним морем і р. Марица), то в літературі є згадка про те, що в його насипі знайдено кераміку часів Першого Болгарського царства²⁴.

Таким чином, наявні археологічні матеріали не дають підстав відносити переважну більшість валів до часу раніше III-IV ст. н. е. Частина з них виникла після IV ст., частина після VI-VII, а частина — після IX ст. Важко погодитись з думкою, що всі перераховані вали, крім Потиських, споруджені у VII-X ст. Давньоболгарською державою для захисту від Візантії, печенігів та мадяр. Проте, основна їх частина очевидно має болгарське походження.

Система валів в басейні нижньої й середньої течії Тиси ототожнюється з кордонами держави сарматів, яку було укріплено під керівництвом римлян у IV ст. н. е.²⁶.

Вивчення довгих валів, які інтенсивно руйнуються, належить до числа першочергових завдань археологічної науки. Поперечні розрізи для з'ясування конструкції валів, структури та параметрів їх насипів не вимагають великих

коштів. А інакше неможливо визначити технологію будівництва та типологію валів — необхідні умови для визначення регіональних та хронологічних особливостей цих пам'яток, їх місця та ролі в історії фортифікації.

Примітки

- ¹ Кучера М. 77. Змиєві вали Середнього Поднепрор'я.— К., Наук, думка, 1987.— 208с.
- ² Kłikor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytków słozonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1878 // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.— Kraków, 1879.—Т. 3.—S. 38-41.
- ³ Мелюкова А. И. Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднепрор'я // МИА.— 1958.— № 64.— С. 8,31,49,50; *Археология* Украинской ССР.— Т. 2.— К., 1986.— С. ПО.
- ⁴ Китицын П. Пограничный вал, насыпанный в Побужском крае // Древности МАО, 1894.—№15/1.—С. 111-115.
- ⁵ Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии.— Киев, Гликсберг, 1848.—С. 16-18.
- ⁶ Фундуклей И. Указ. соч.— С. 16.
- ⁷ Вульпе Р. Верхний вал Бессарабии и проблема гревтунгов к западу от Днестра // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада УССР и Румынской Народной Республики.— Кишинев, 1950.—С. 259.
- ⁸ Вульпе Р. Указ, соч.— С. 259.
- ⁹ Gajewska H. Z problematyki badań nad wałami Dobrużdy // Kwartalnik history) kultury materialnej.— Rok XV.— № 4, Warszawa, 1967.— S. 778.
- ¹⁰ Gajewska H. Ibidem.— S. 778; Раишев Р. Валовете в Добруджа (към въпроса за хронологията и предназначението им) // Археология, книга 1.— София, 1979.— С. 13,14.
- ¹¹ Раишев Р. Указ. соч. 1979.— С. 16.
- ¹² Horedt K. Zur frage der Datierung der grossen Erdwalle im Karpatenbecken // Kwartalnik history) kultury materialnej.— Rok XVI.— № 1.— Warszawa, 1968, S. 41, Abb. 2.
- ¹³ Субботин Л. В., Чеботаренко Г. Ф. Земляные валы Днестровско-Прутского междуречья // Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР.— Тези доповідей.— К., 1989.—С. 219.
- ¹⁴ Субботин Л. В., Чеботаренко Г. Ф. Указ, соч.—С. 219.
- ¹⁵ Comsa E. Cercetari si observatii in legatura cu valorite din Dobrogea // Studii si cercetari de istorie Veche.— 1951.— Т. 2.— Р. 234.
- ¹⁶ Раишев Р. Указ, соч.— С. 14.
- ¹⁷ Comsa E. Ibidem, fig. 1.— Р. 234.
- ¹⁸ Comsa E. Ibidem, Hg. 4.
- ¹⁹ Раишев Р. Указ, соч.— С. 12.
- ²⁰ Раишев Р. Указ, соч.— С. 16; Gajewska H., Ibidem.— S. 781.
- ²¹ Раишев Р. Указ, соч.— С. 16.
- ²² Раишев Р. Землената укрепителна система на Първото българско царство. Плиска — Преслав. Прабългарската култура: Материалы от българо-съветската среща. Юунен, 1976.— София, 1981.—Т.2.—С. 101.
- ²³ Раишев Р. Указ, соч.— С. 100.
- ²⁴ Раишев Р. Указ, соч.— С. 101.
- ²⁵ Раишев Р. Валовете в Добруджа... С. 18; Раишев Р. Землената укрепителна система..., С. 100-102.
- ²⁶ Sonda- S. Limes Sarmafiae // Archaeologiae ertesito.— Vol. 96,1969, I szam.— Budapest— P. 43-52.